

VILÁG- TÖRTÉNET

9. (41.) évfolyam 2019. 1.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET FOLYÓIRATA

- **Z. KARVALICS LÁSZLÓ**
A HIEROKRATIKUS KONTROLLSTRUKTÚRA SZÜLETÉSE
- **BUHÁLY ATTILA**
A RÍTUS MINT INFORMÁCIÓ
- **ÓBIS HAJNALKA**
A PÜSPÖKI ADMINISZTRÁCIÓ
- **HAJNÓCZI KRISTÓF**
DANTE, A HITHŐS
- **KUTROVÁTZ GÁBOR – SUSZTA LAURA – VASSÁNYI MIKLÓS**
GALILEI CSILLAGHÍRNÖKE MINT ÓVATOS KIÁLLÁS AZ ÚJ
VILÁGREND MELLETT
- **SZEMLE**
URBÁN MÁTÉ, BARANYI TAMÁS PÉTER ÍRÁSAI

VILÁGTÖRTÉNET
A Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetének folyóirata

Szerkesztők
Skorka Renáta (főszerkesztő)
Bíró László, Stefano Bottoni,
Katona Csaba, Martí Tibor
(szerkesztők)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Borhi László,
Erdődy Gábor, Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Majoros István, Pók Attila, Poór János

9. (41.) évfolyam 2019. 1.

TARTALOM

Vallási jelenségek és információs folyamatok. Egy termékeny témakapcsolat lehetőségei (Z. Karvalics László)	1
<i>Tanulmányok</i>	
Z. Karvalics László: A hierokratikus kontrollstruktúra születése. Egy rekonstrukciós hipotézis	5
Buhály Attila: A rítus mint információ. A Haldi-kultusz szerepe az urartui állam kibontakozásában	23
Horváth Dániel Ágoston: Vallási és kulturális cserefolyamatok az ókori Közel-Keleten	37
Hanny Erzsébet: „Quo vadis, Domine?” Az evangélium terjedésének lehetséges útvonalai	49
Óbis Hajnalka: A püspöki adminisztráció. Egy késő antik információs üzem működése Augustinus levelezése alapján	65
Hajnóczi Kristóf: Dante, a hithős	77
Kutrovácz Gábor – Suszta Laura – Vassányi Miklós: Galilei Csillaghírnöke mint óvatos kiállítás az új világrend mellett. Forrásközlés bevezető tanulmánnyal	93
<i>Műhely</i>	
Makai János: A Ruszisztikai Központ és a középkori Rusz történetének kutatása	133
<i>Szemle</i>	
A szentgotthárdi csata és a vasvári béke (Urbán Máté)	141
A nagystratégia bővületében (Baranyi Tamás Péter)	146

Jelen számunkat Z. Karvalics László szerkesztette

Z. KARVALICS LÁSZLÓ*

A hierokratikus kontrollstruktúra születése

Egy rekonstrukciós hipotézis

A *kontrollstruktúra* terminust James Beniger emelte be azon munkafogalmak közé, amelyek alkalmasak a világtörténeti folyamat tagolására, egyúttal a történeti idő-egyes néhány „nagy átmenetének” értelmezésére.¹ A társadalom rendszersajátosságaihoz és komplexitásához igazodó egyensúlyteremtési és irányítási mechanizmusok olyan, megszilárdult együttesét érte alatta, amelyekhez a mindennapi élet és valamennyi alrendszer tartósan igazodik. Amikor ezt a szerepet már nem tudja betölteni, kontrollválság alakul ki, amelyre az esetek egy részében kontrollforradalom a válasz: új egyensúlyteremtő mechanizmus születik, amely képes igazodni a társadalom újratermelésének megváltozó paramétereire.

Ehhez a fogalmi fortélyhoz Beniger a „nagy átmenet” mélyebb megértésének szándékával nyúlt: őt az érdekelte, hogyan indul el és gyorsul fel a 19. század közepétől az úgynevezett *bürokratikus kontroll* forradalma, megteremtve mindazt, amit a modernitáshoz kapcsolunk, vagy amit újabban, McCloskey nyomán „nagy meggazdagodásnak” nevezünk.

Beniger briliáns módon igazolja, hogy a 20. század végének és a 21. század elejének információs társadalmát értelmező változások természetrajzához lehetséges és szükséges is a 19. században végbemenő kontrollforradalom nagy felbontású vizsgálatával fogni. S még arra is felfigyel, hogy az információs társadalom átalakuló minőségei fokozatosan szembekerülnek a bürokratikus kontrollstruktúrával. A krízisjelenségek nagy része mögött immár a bürokratikus kontroll válságát kell látnunk, annak fokozatos alkalmatlanná válása miatt.

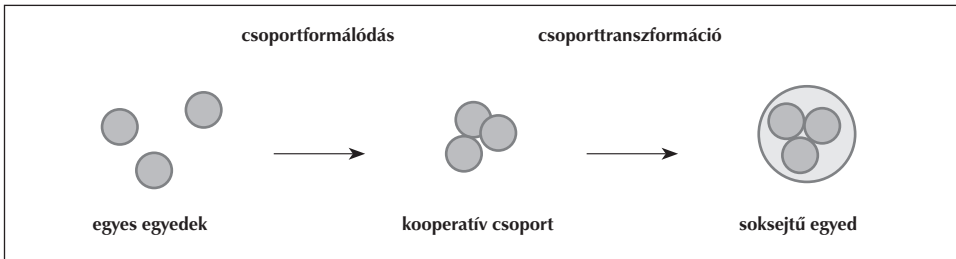
Ám Beniger adós marad azzal, hogy modelljében

- megnevezze a *világtörténelem* egymást követő *kontrollstruktúráit* (noha a homo erectustól kezdve listázhatónak tartja azokat);
- a kontrollválság–kontrollforradalom dinamikáját összekapcsolja az annak végső okát értelmező *társadalmi makroevolúciós* mintázatokkal;
- a nagy átalakulások tényén túl azok *finomszerkezete* is feltárható és leírható legyen.

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Kulturális Örökség és Humán Információ-tudományi Tanszékének habilitált docense (6722 Szeged, Egyetem u. 2., zkl@hung.u-szeged.hu).

¹ Beniger, 1986.

A fenti hiányosságok azonban megszüntethetőek, és egységes történelmi kontrollelméletben jeleníthetőek meg. Egy erre kísérletet tevő, befejezés előtt álló monográfiában amellet érvelek, hogy a társadalomtörténet nagy átalakulásainak léteznek olyan, az élő rendszerek evolúciójával analóg leírása, amely a méret és integráltság szerint a csoport/falutársadalmaktól a faluhálózati, városi, városhálózati és birodalmi képletekig vezet, egyre nagyobb méretű összekapcsolt rendszereket eredményezve, napjainkban a világtársadalmi rendszerszintig jutva (1. ábra).²

1. ábra. Az evolúciós rendszerszintugrás(ok) dramaturgiai szakaszainak sematikus modellje³

Ennek során abból indulok ki, hogy a csoportformálódási szakasz egyes lépései szükségszerűen igénylik a korábbi kontrollmechanizmusok fokozatos hozzáigazítását a társas élet szervezésének új léptékeihez. Amennyiben a struktúrák ennek ellenállnak, akkor kontrollválság alakul ki, amelynek sok lehetséges forgatókönyve közül a leggyakoribb az összeomlás, a legkritikább pedig az, hogy a csoporttranszformáció útjára lépve az új rendszerszint (integrációs egység) egy új kontrollstruktúrával stabilizálódik.

A világtörténelem egymást váltó kontrollstruktúráit és azok javasolt elnevezéseit tartalmazó ábrát tanulmányozva láthatjuk (2. ábra), hogy benigeri preburokratikus kontrollstruktúra-formaként az *izonómikus*, *hierokratikus* és *arisztokratikus* szakaszokat azonosítom, az éppen kiformalódó posztburokratikus kontrollstruktúrára pedig az *izokratikus* jelző használatát javaslom bevezetni.

Talán az is megmutatkozik, hogy ebben a felosztásban számos más, jól ismert és használt világtörténelmi tipológia helye is könnyűszerrel megtalálható, a marxi termelési módoktól a banális korszakmegnevezésekig (ős-, ó-, középs- és újkor). Ám az is kiténik, hogy épp azon a területen és abban a periódusban ígér nagyobb felbontásban logikai magyarázati lehetőséget, amely a társadalomtörténet legnehezebben kutatható és legkevésbé feltárt időszaka. Az első kontrollforradalomé, amelynek során a természet adta kisközösségek izonómikus kontrollstruktúrája átadja a helyét egy magasabb szerveződési szintű szerkezetű kontrollstruktúrájának. Ebben a tanul-

2 Forrás: West et al., 2015, módosítva Varga, 2017.

3 Bourke (2011) nyomán Szathmáry (2015) figyelmeztet rá, hogy a csoportformációs és a csoporttranszformációs szakasz között egy *fenntartási szakasz* is van: mintha az evolúció egy pillanatra megállna és erőt gyűjtene a magasabb rendszerszintet eredményező radikális átmenet előtt. Ha az ábrára pillantunk, ezt megláthatjuk benne, pláne, ha felidézük, hogy a szaggatott egyensúlyi ábrákon mindig a stabilitási időszakok a leghosszabbak, az átmenetek viszonylag gyorsak.

Induló rendszerszint	Csoportformálódási szakasz	Csoporttranszformációs szakasz	Magasabb rendszerszint
csoporttársadalmak	izonomikus		falutársadalom
falutársadalmak			várostársadalom
várostársadalmak	hierokratikus		városhálózati rendszer
városhálózati rendszerek			birodalmi rendszer
birodalmi rendszerek	bürokratikus		világtársadalom
világtársadalmak			izokratikus

2. ábra. Rendszerszintek és kontrollstruktúrák

mányban egy rekonstrukciós kísérletre vállalkozom, amely egyúttal megmagyarázza, miért vélem indokoltnak, hogy hierokratikusnak nevezzük az első nagy kontrollátmenetet. A hipotézis megerősítéséhez vagy cáfolatához természetesen az érintett korszakok régészeti szakirodalmának számtalan friss fejleménye mozgósítható – abban bízom, hogy sikerül vitát és párbeszédet kezdeményezni. Ne felejtjük el továbbá, hogy a rendelkezésre álló terjedelem a hipotézis megjelenítésére alkalmas csupán, alapos adatolása jóval nagyobb apparátust igényelne.

Integráció mint túlélési technika: elszakadás az izonomikus kontrolltól

A 18 ezer évvel ezelőtti jegesedési maximumtól hatezer éven át tartó lassú, folyamatos melegedést követő driász hirtelen, váratlan, drasztikus és rövid lehülési időszakának egymásba érő katasztrófaeseményei sokszínű térképet rajzolnak ki.⁴ Az egyes területeken élő közösségeket számtalan különböző hatáskombináció érhetette el. A melegedés miatti olvadás a tengerszint-emelkedéssel a partok mellől

4 A mitikus hagyomány megőrizte a katasztrófák emlékét. Az erősen szinoptikus özőnviértörténetek bizonyosan ezt az időszakot reflektálják, a vita azon zajlik, hogy ez a mindenütt különlegesnek számító és mindenütt kevés túlélőt hagyó áradásesemény hol, mikor és milyen természeti hatás eredményeként következett be, s hogy ezek a hatások egymást miként értelmezik és magyarázzák. Vajon a hirtelen lehülés egy, a jég-takarót megolvasztó kozmikus becsapódásesemény következménye lehetett, a pleisztocén és a holocén határán, egy üstökösrobbanás formájában? Vagy más oka, esetleg okai is voltak a hirtelen, valóban egyik pillanatról a másikra végbemenő lehülésnek? A csillagászati esemény kulcsszerepének felismerésére erős bizonyítéknak tűnnek az obszervatóriumépítmények látszatra összefüggő megfigyelőhálózatot alkotó kő- és fakörei, valamennyi kontinensről, s erős érvekkel tarthatják Göbekli Tepe építményeit üstökös- és meteormegfigyelő helyeknek Sweatman és Tsikritis (2017), amelyen nemcsak kőbe faragott állatszimbólumok feleltethetők meg csillagképeknek, hanem még egy nevezetes, i. e. 10 890 körül végbement extrém csillagászati esemény emlékét is megőrizték volna, afféle „időpecsétként”.

beljebb kényszerített minden, partközelpben élő populációt. A magashegységek átszakadó morénagátjaiból lezúduló víztömegek a tengerig vezető útkon pusztítottak el mindent, s ez Észak-Amerikától Ázsiáig számtalan helyen dokumentálható. Az euroatlanti térséget a Golf-áramlat leállása, a szélirányok megváltozása és villámgyorsan elviselhetetlenül zordra váltó időjárás tizedelte, kipszítva a megafauna nagy részét – miközben a trópusi területek érintettsége alig kimutatható. Ám az kétségtelen, hogy a környezeti hatások együttese négyszáz éven át – nagyjából i. e. 10 900 és 10 500 között – egyetlen hatalmas társadalmi laboratóriummá változtatta a leginkább érintett térségeket, ahol kisszámú túlélők, azok esetleges hibrid csoportjai, s a teljes pusztulás miatt megürült életterekbe saját demográfiai feleslegét levezető csoporttársadalmak érintkezése és keveredése kereste különböző anyagi és szellemi kultúrjavak birtokában az egyensúly teremtésének új útjait.

A különböző csoportok túlélőiből újateremtett csoportközösség olyan regenerációs technika, amely 'maradékokból' formál életképes 'egyedet'. Ez a rendszeresemény számtalanszor végbemehetett a paleolitikumban,⁵ jól dokumentálhatóan gyakorta megtörtént a neolitikumban,⁶ majd még a népvándorlások korszakában is, a tágas eurázsiai sztyeppevidéken és annak határterületein.⁷

Ám mindez már az érintkezés egyik formája: annak a sok-sok forgatókönyvvel jellemezhető hatásviszonynak, amely a katasztrófaesemények nyomása és kialakuló *egyensúlyzavar nélkül is egymás akciósugara közelébe sodorhatja* a szuverén

- 5 David Reich, a Harvard Medical School genetikai laboratóriumának vezetője egy interjúban (Rosenbaum, 2017) a legelterjedtebb mintázatnak nevezi a keveredést 'egymás kiirtása helyett' (*the more common pattern than extinguishing tends to be mixture*). Az azonban még alapos tisztázásra szorul, hogy a legrégebbi időkben, az egymástól távolodó csoportok időszakában milyen arányban és milyen idői eloszlásokkal lehetett biztosítani a genetikai belterjességet csökkentő keresztházasodást (az izoláció helyett szükségszerűen az érintkezés kölcsönösen szabályozott gyakorlatával), hogy hányszor és hogyan ment végbe a töredékcsoportok újraegyesülése, s miként változott meg mindez akkor, amikor a demográfiai növekedésre és gazdasági sikerekre visszavezethető egyensúlyzavarokat már csoportokkal kiépített kooperációs mechanizmusokkal kellett orvosolni. Mindenesetre megfigyelhető és érzékelhető, hogy az új régészeti vizsgálódásoknak és felfedezéseknek a bronzkortól a középkor elejéig meghatározó heurisztikus eleme a kutatott településeknek és közösségeknek a *korábban vélnél sokkal nagyobb genetikai (és vélhető kulturális) változatossága*. Legújabban Maja Krzewińska és szerzőtársai tudósítottak arról, hogy a 11. század egyik legnagyobb, egyedül az akkori Londonhoz hasonlítható, tízezer lakosú viking városa, Sigtuna lakosságának közel fele Európa különböző régióiból érkezett, a Brit-szigetektől az északnémet területeken át Közép- és Kelet-Európáig. (Krzewińska et al., 2018.)
- 6 A Keleti-Alpok rézkori kultúráinak az esetében sikerült például alaposan rekonstruálni egy töredékközösségi összeolvadás forgatókönyvét. I. e. 3200-ban a Mondsee körül élő, oda a Balkánról körülbelül 400 évvel korábban érkező fejlett kultúrát egy nagy sziklacuszamlást követő, 5 méter magas hullámokot eredményező szörnyű szökőár tizedelte meg. A terület ezt követően ezer évig lakatlan maradt. A Mühlviertel közelében talált kovakő sarlók, a mondseei kultúra e sajátlagos eszközei azonban igazolják, hogy a túlélők egy tömbben vándoroltak északkeleti irányba a Traun és a Duna mentén, egy biztonságosabb és tektonikusan kevésbé érintett régióba, a korábbi területüket szintén hátrahagyó atterseei kultúra képviselőivel, ahol a bajor területek felől érkező, megfogyatkozott chami kultúra tagjaival olvadtak össze egy új közösséggé. A rekonstrukció alapja a korábban csakis az adott közösségek által használt eszközök együttes előfordulása volt az új élőhelyen. A mondseei kultúra kifinomult kő- és rézeszközökkel rendelkezett, élelmiszereinek egy részét tartósította, kereskedett a környező vidékekkel: semmi más nem kényszeríthette ki az elvándorlást, csak a természeti katasztrófa (Binsteiner, 2014).
- 7 Ahogy Bálint Csanád fogalmaz a rövid életű települések vagy a népelem-összeolvadások kapcsán: „Az egyes „népek» mindig keveredettek. (...) Mindig számolni kell a helyi lakosság továbbélésével: *soisincs tabula rasa*. Nincsen „tisztá» nép.” Bálint, 2018.

közösségeket (mikrotársadalmakat) mint egyedeket, és az érintkezés intenzitásától és funkcionális jellemzőitől függően – Stuart West és Varga Zoltán szóhasználatával – *interakciós ciklusokkal* elindíthatja őket a *csoporthalmódás* irányába – amely kivételesen és esetlegesen rendszerszintugráshoz is vezethet.

Ennek a laboratóriumnak az epicentrumára ismerhetünk Levante, a termékeny félföld, Anatólia és Ciprus régészeti lelőhelyein. Melinda Zeder sok dimenziót szerkeszt ismert ábrájára, amelyen kronologikus rendben tüntet fel hat régiót, az oda tartozó kultúrákat, valamint i. e. 15 000 és 7000 közötti hét (!) nagy időjárás-változást.⁸ A magányos dél-levantei Kebara és a geometrikus Kebara-kultúrát követő (vagy abból kifejlődő) korai natúfi kultúra időszakától kezdve nagy „sűrűsödést”, majd száguldó sokszorozódást látunk, amely rövid idő alatt mind a hat térségre kiterjed.

Hogy a szállásváltó, a kutyát már megszelídítő, halász-vadász-gyűjtögető életmódot folytató, a vadgabonát megőrlő, elemzői szerint az egyenlőtlenesség jeleit nem mutató (minden bizonnyal: izonómikus kontrollstruktúrájú) driásztlélő Kebara-kultúra és a várostársadalmak kialakulása között eltelt sok ezer éves időszakban a csoportformálódás és csoporttranszformáció milyen szakaszai hol, hányszor és hogyan mehettek végbe, egyelőre csak találgatásaink lehetnek. A váltás végeredménye közismert: nagyobb méretű közösségek, letelepedett mezőgazdasági tevékenység, a termés tárolása, városok, vagyoni és társadalmi egyenlőtlenesség, az irányítás megjelenő alrendszere, hierarchia. S hiába áll rendelkezésünkre az átmenet „képlete”, elsősorban azt szükséges megérteni, hogy mi gyengítheti meg annyira az ősi kontrollmechanizmust, hogy a helyére felépüljön egy új. Milyen adaptációs erő fakadt az izonómia feladásából, hogy az „*azonnali megtérülés*” egyenlőségre feltékenyen ügyelő csoporttársadalmi radikálisan váltsanak életmódot és írják át a személyközi viszonyokat szabályozó elvek és normák rendszerét?

Araujo és társai egy különleges, nyolcezer évnél is hosszabb perzisztenciát mutató paleoindian kultúra esetében egyetlenegy különbséget találtak a territóriumba való visszatérés után.⁹ Míg az anyagi kultúra és a mindennapi élet minden eleme változatlan formában „érkezett meg”, ezen túl, a rituális szférában, a halottakkal kapcsolatos gyakorlatban szignifikáns eltéréseket tapasztaltak. S ha ebben nem is kell szükségszerűen egy új kontrollmintázat felé megtett első lépést azonosítani, azt a következtetést levonhatjuk belőle, hogy a rituális-szakraális aspektusok a társadalmi gyakorlat azon elemei, amelyek úgy cserélhetőek-változtathatóak, hogy a lét újratemelésének más aspektusait nem érintik. Másképp: anélkül tudnak változást indukálni, adaptációs értékük bizonyításával, hogy korlátozó erőket szabadítanak fel. Emögött pedig – Roland Barthes szellemes fordulataival – az állhat, hogy ezen a módon sikerülhet megtartani a közösség tagjainak *szimmetrikus és megfordítható kapcsolatrendszerét, és az izonómikus normák megőrzésével emelni egyetlen privilegizált csatornát a kontrollstruktúra elemei közé.*¹⁰

8 Zeder, 2011. 223.

9 Araujo et al., 2018.

10 Barthes, 2005. Érdekes, hogy Barthes ezt építészeti kontextusban, épp az *izonómiáról gondolkodva* ismeri fel – amiről forrásának (Leveque-Vidal-Naquet, 1983) köszönhetően viszont mindent rosszul tud: szerinte Kleiszthenész „találta ki”, a 6. századi Athén számára.

Mindez jó magyarázatot kínálhat az átmenet lehetőségességére: nem az egész kontrollstruktúra cserélődik, hanem indulásképp annak csak egyetlen, legkisebb ellenállást kiváltó eleme. Ám abban a pillanatban, hogy egy új elem kerül a kontrollstruktúrába, az már számtalan lehetséges új kapcsolatot, hatást és kölcsönviszonyt generálhat. Ezt a képességet hívja a tárgyanthropológia *affordanciának*. Szerepek jelennek meg, új gyakorlatitípusok lépnek a többiek mellé, és turbulens környezeti feltételek esetén létezik már egy új szociális góc, ahonnan szintén érkehetnek válaszok. Mindez különösen akkor jelenthetett valódi, különbségteremtő különbséget, amikor szokatlan méretű, kiterjedésű és tartósságú klímasokkok sorozatával kellett szembesülni a születő rendszerszint magterületein. Ha ezek kezelésére a hatótényezők összeadódó természete folytán az adott rendszerméretre tökéletesített izonómikus kontroll már képtelennek bizonyult, az alternatívák keresése folytán szükségszerűen előkerült minden, ami megoldást kínálhatott. Az átmenet hosszú időt vehetett igénybe, a régi kontrollstruktúra ereje és az új gyengesége miatt az integrációs folyamatok számtalanszor szakadhattak meg, míg végtére visszafordíthatatlanná váltak. S ezt az átmenetet annak kezdeteikor nagy valószínűséggel az izonómikus kontrollstruktúra bevált, majd újra és újra tökéletesített megoldásai alakították, ahol a szükségszerűként felismert változtatásokhoz első lépésben a hagyományos konszenzuális-megerősítéses módok segítettek közelebb kerülni. A régi rend „megbontása” pedig szinte bizonyosan – és néprajzi adatokkal jól illusztrálható módon – *alkalmi és ideiglenes formák időszakos elfogadásával kezdődött*.¹¹

Az alkalmi megoldásokat a révükön elért sikerek (a védelmi képesség megerősítése, a megnőtt lélekszámú közösség táplálásának és energiaigényének biztosítása) legitimálták, és a mindennapi lét szövetébe tartósan beépülő veszélyforrások és veszélyérzetek stabilizálták. Minél több generáción keresztül maradt indokolt az alternatív/ideiglenes szabályok rendje, annál több felnövekvő nemzedék számára lettek alapértelmezett realitássá a társadalmi viszonyok újfajta attribútumai. S a kényszer szülte integrációs folyamatok is stabilizálásért kiáltottak: a magasabb társadalmi rendszerszintbe betagolódó, korábban szuverén közösségeknek nemcsak a térhasználat és a munkamegosztás új mintázataival kellett gazdagítaniuk kulturális sémavilágukat, hanem az *együttműködéstől remélt többlethez a képzetek és jelentések mind több közös tartományát kellett kialakítaniuk, amelyekkel óhatatlanul megváltozott a „rég” és az „új” mintázatok aránya*.

Hogy az egyenértékűség-elv ne csorbuljon, ott, ahol az ideiglenesség állandósul, és ezzel nevezetes szerepek és szereplők lépnek a közösségi színpadra, egy sajátos egyensúlyteremtő technikával tudják a közösségek szigetszerűvé tenni a kontrollstruktúra nem izonómikus elemeit. Ha szükségszerű az aszimmetriaképzés, bizonyos extra jogok és kapacitások „kiemelése” és adott személyekhez rendelése, akkor az egyensúly megmaradhat, ha ezek a *nevezetes szereplők a számukra alanyi jogon járó más modalitások közül elvesztenek néhányat*. A közösség–egész szintjén

11 Az izonómikus rend mai képviselői közül a kung és a hadza populációkban alapértelmezetten nem voltak és nincsenek vezetők, csak ideiglenes és rendkívül szűk hatáskörrel rendelkező „megbízottak”, „képviselők”. A mitikus anyag számos példáját őrizte meg az alkalmiságnak, leváltható varázslókkal, királyokkal, a mezőgazdasági munkából csak az adminisztráció idejére kivont írkokokkal stb.

így az izonómia nem sérül, hiszen a kiváltságokhoz automatikusan arányos jogfosztás is társul, az egyenlőségérzet nem csorbul.¹² Csakhogy ismét az a helyzet, hogy ezzel egy új affordanciapár jelenik meg, amely későbbi eseményterekben már úgy tud lefutásokat befolyásolni, hogy saját paramétereit is megváltoztathatja – például a jogfosztó mintákat (tehát csak az egyik új affordanciaelemet) eliminálja, s máris ellenállásmentesen született meg az egyenlőtlenesség valamiféle formája. S mivel az emergenciacsúszpadon populációk és kultúrák összeolvadása adja a hátteret, a keveredések, átvételek és hibridizációk, az egyedi integrációs forgatókönyvek sodrában számtalan módon mehetett ez végbe.¹³

Vallási előképek mint a kontrollforradalom hajtóerői

A kontrollhatások új, később mindent maga köré szervező elemét a legtöbben a vallásban azonosítják. Akárhány szimulációt futtattak le a Wesley Wildman által kezdeményezett *Modeling Religion Project* (MRP) résztvevői: *ha a paraméterek közül kimaradt a korábbi hiedelemrendszereket felülíró, közösen elfogadott és követett vallási rendszer, akkor a szimuláció sohasem jutott el a városiasodásig és a földművelésig.*¹⁴ S rögtön tegyük hozzá: a vallás mellett a csoportfúzió volt a másik kulcskimenet: ennek híján is csak bukáshoz vezetett a szimuláció (*'coalesce or fail'*).

Nagy nehézségeket okoz azonban az a tény, hogy noha a csoporttranszformációs folyamat végét, az „istenkirályságokat” már gazdag tárgyi anyag és részben írásos dokumentumok birtokában is lehet vizsgálni, az elejét nagyon sok talány övezi. Ráadásul ez a helyzet megteremti a „whig vallástörténetet”, ahol a későbbi, immár jól tanulmányozható vallási rendszerek előképeit kutatva a vallástörténeti kalapács mindenre lecsap, amit szögnék akar látni és láttatni az előtörténetben.¹⁵ Módszertanilag nehéz más álláspontot elfoglalni, mint amit a bronzkori Ciprust

12 Ennek a „technikának” az alkalmazására a néprajzi szövegekből nagy mennyiségű példaanyag nyerhető, szisztematikus gyűjtésre viszont nem akadtam. Ám a csonkítástól a (későbbi cölibátusban is a múltnak ebbe a mélységébe visszakacsintó) gyereknevelés és párosodás tilalmáig, a fizikai izoláción át a bizonyos típusú eseményekből való kizártságig hosszú a sora annak, hogyan lehet a privilegizáltakat szimultán módon részlegesen „deprivilegizálni” is, fenntartva az egyensúlyt.

13 S noha az immár nagyközösségek közötti konfliktusok új formáival a háború(zás) is részévé vált a mindennapoknak, még a háborúban is a nagyobb méretű és nagyobb biztonságot nyújtó, szervezett és hierarchizált társadalom felé vezető erőt azonosíthatnak azok, akik elfogadják Ian Morris (2014) merész téziséit.

14 Fitzgerald, 2017. A kutatók 15-20, Çatalhöyükhöz hasonló helyszín bevonásával tökéletesítették a modell elemeit. Akkor még nem számolhattak a még korábbi lelőhelyek (elsősorban Göbekli Tepe) üzenetével, amelyben ma, mint hamarosan érintjük, egyre inkább az integráció előtti, közösségek közötti találkozási helyet és rítusközpontot látnak a kutatók.

15 Kicsit hitetlenkedve olvassuk Mithen (2004) rekonstrukcióját, aki miután kifejti, hogy a Kebara-kultúra esetében semmilyen olyan régészeti bizonyíték nincs, amely a legcsekélyebb mértékben is valláselőképekre emlékeztetne, mégis azt a következtetést biggyeszi hozzá, hogy „tehát minden bizonnyal a Whitehouse által a doktrinálisakat megelőző imaginisztikusnak nevezett korai vallási forma jellemezte őket”. Miközben Whitehouse hipotézise termékeny, jól használható és izgalmas, a következtetés logikája szakad el a vállalhatótól: ha az eliaei *'homo religiosus'* univerzalizmusa vezetné a vizsgálatokat, nem is kéne történeti bizonyítékokat keresni, és korlátlan messzeségek nem létező vallási képzeteit is be lehetne sorolni az imaginisztikus gyűjtőkategóriába.

különleges alapossággal tanulmányozó Bernard Knapp: a vallásos elképzelések és hiedelmek kialakulásának és változásainak tanulmányozása nem e történet elemeinek egymásmögöttiségéből születhet meg, hanem csakis a *társadalompolitikai intézmények és gazdasági kapcsolatok által formált teljesség* integráns részeként.¹⁶ A speciális hiedelmek és rituális cselekvések vizsgálata csak másodlagos – csatlakozik Knapphoz Steven Mithen, mert az elsődleges mozzanat a *társadalmi érintkezés szerkezetének* a megváltozása, ami viszont a *letelepedésből fakadó életmódváltás* következménye.¹⁷ A helyes kérdés így talán az, hogy miként fonódik bele a rendszerátmenetbe, és lehet annak adaptív és diszruptív (a régi képzeteket és szerkezeteket szétrázó) eleme a hiedelmek egy vadonatúj osztálya.

Az egykori hierosz mai 'szent' jelentésének magyarázó attribútumaiként – még a legtöbb tisztázó munkát végző Mircea Eliadénál is – feltűnnek kiegészítő értelmező mozzanatok. A hierosz „nem a mi világunkhoz tartozó”, „egészen más valóságtermészetet hordozó, természetfeletti”, „megismerő értelmünk határain túli” természetét viszonylag könnyűnek tűnik – szigorúan *logikai hipotézisként*¹⁸ – ahhoz a kényszerintegrációs kohóhoz kötni, amelybe különböző okoknál fogva sodródhatnak nagyon eltérő csoportok és néptörzsek. Különbözőségük morfológiájukban, nyelvükben, kultúrájuk ősiségében, eszközeik minőségében és társadalomfejlődésük adott állapotában is megnyilvánulhat. Egy ilyen integráció során a különböző izonómikus kisvilágok között is jelentős eltérések lehetnek például egy közös menedéknek tekinthető élettér birtokbavételekor, amelyhez az egyik kultúra alkalmasabb, magasabb adaptációs értékű lehet, mint a másik. S akik csak ennek a magasabbrendűségnek tűnő másságnak a megnyilvánulásaival, megnyilatkozásaival szembesülnek (tulajdonképpen az élettevékenység minden aspektusában), azok különleges hatékonyságra, rejtelmes megoldó erőre, magas rendű problémakezelést támogató eljárásokra és eszközökre csodálkozhatnak rá az egymás mellé vetettség új érintkezési terében. Számukra ez a *hierosz*. Megszokott, információs rutinokkal jól uralt világukon túli, ismeretlen és érthetetlen képességek együttese, anélkül, hogy az ezeket hordozó hatékony emberi csoport evolúciós pályáivéről vagy azokról az eseményekről, amelyek meggyengülésükhöz vezettek, képet alkothatnának. Az attribútumokat azonban a mítoszok elraktározta számunkra. Az istennel és kultúrhéroszokkal való találkozások a narrációkban más morfológiájú emberekkel váratlanul közös életterekben zajlanak. Ilyen helyszínekhez vihetnek közelebb azok a nagy, nem település céljait szolgáló építmények, amelyeket egyre nagyobb számban határoznak meg *heterogén csoportok találkozási pontjaiként*, fel-

16 Knapp, 1988. 133.

17 Mithen, 2004.

18 Knapp – de különösen a Mithen által idézett Kuyt – elvi kiindulópontot adott ezzel a történeti rekonstrukcióhoz, de (indokolt óvatossággal) nem kínáltak forgatókönyveket és levezetéseket. Jól látták azonban, hogy a helyes kiindulópont nem az, hogy a (doktrinális) vallási rendszerek kialakulásának és korai formáinak megértéséhez hívjuk segítségül a társadalomtörténetet, hanem épp hogy fordítva. *A vallás korai formáinak a társadalomtörténet nevezetes fordulatainak megértésében játszott szerepét kell azonosítani*. Mert nem lehet elégszer elismételni a kontrolldinamika kapcsán, hogy egy szerkezet (egy rendszerkomponens) létrejötte és ugyanennek a komponensnek a fennmaradása, továbbélése, majd újbóli változásai már okok és hatások egészen más tereiben képesek végbemenni.

értékelve a szisztematikussá és rutinszerűvé lett, ritualizált „érintkezésmenedzsment” kutatását.

Pontosan ilyenek látják a legalaposabban feltárt 12–13 ezer éves civilizációbólcső, a kis-ázsiai Göbekli Tepe jelentőségét a régészek: nem lakó-, hanem találkozáshelynek tartják, különböző helyi közösségek között, a csoporttranszformációs folyamat monumentumaként. S nem véletlen, hogy leginkább a vadhús és a szesz lakomaszerű fogyasztása igazolható minden kétséget kizáróan: a rendszeresített közös étkezés – ahogy azt a néprajzi irodalomból oly gazdagon dokumentálva tudjuk – a csoportkohézió erősítésének fontos megteremtője.¹⁹ A közös építmény kooperációt, közös munkát és munkamegosztást feltételez, a rendszeresség és a ritualizált mivolt révén egyre több közös kulturális elem jellemzi a csoportokat, s joggal feltételezhető, hogy a találkozások a keresztházasságokon keresztül a bizalmi, vérségi és genetikai kapcsolatokat erősítették, s ezzel párhuzamosan a közös információvagon ösztömeget növelték (hiszen a csere révén az „átadó” sem vesztette el a magáét, így miközben külön-külön gyarapszik a készlet, annak egyre több közös eleme van). Ennek révén akár erős külső nyomás, klimatikus attraktor vagy ellenérdekelt csoport nélkül is reális forgatókönyv a kulturális homogenizálódás és az etnikai egységesülés forgatókönyve.²⁰

A legősbib városok egy részéről evidenciaként tartjuk számon, hogy aggregátumok, szünoikiák, „összetelepülések” formájában jönnek létre.²¹ Némelyikük-ről bizonyosan tudjuk, hogy a városközösség egységes termelő közösség is: a városok kiváló adottságú, művelésre alkalmas területeken jönnek létre, a lakosok a város körüli földeket művelik.²² Nem kizárt azonban, hogy egyre nagyobbra növekvő falvakból is fejlődnek kis városok, mivel a népességfelesleg kibocsátása már nem

19 De ugyanezt látjuk például a csőszalmi tell esetében. Itt a megtalált állatsontok nem a területen „feltételezhető, állandó lakhelyű lakosság szabályos étkezésének maradványait képviselik, hanem a külső település, vagy esetleg a régió lakosságának itteni megjelenését, illetve ünnepi lakomázását jelzik”. Kalla, 2013.

20 Az azonban logikai szükségszerűség, hogy amikor egy erős hatás az alacsonyabb szintek (egyedi csoportok) számára kihívásokat közvetít, a múltba forduló egyensúlyteremtő technikáknál többet ígérjenek a csoportközi együttműködésből származó előnyök. És fordítva: logikailag kézenfekvő lehetőség, hogy egy sikeres-abundáns szakasz után, amikor magas reprodukciós potenciállal jönnek létre viszonylag kis fizikai közelségben olyan csoportok, amelyek számára még világos az egykori közös eredet, egy egyensúlyteremtési nyomás sokkal könnyebben formál makroközösséget, mint egymás számára ismeretlen nyelvű és kultúrájú, véletlenül egymás mellé sodródott csoportok esetében.

21 Plutarkhosz írja Róma alapításáról: „Az építkezés a legkülönbözőbb szertartások között folyt le. Először is hatalmas gödröt ástak, ebbe sok értékes gyümölcsöt és vetőmagot hordtak össze. Utána mindenki szülőföldjéről magával hozott marék földet dobott a gödörbe, annak jeléül, hogy a jövevények, a város jövőendő lakói ettől fogva együvé tartoznak. A gödör – melyet mundusnak neveztek el – a város központja lett.” <http://mek.oszk.hu/05300/05399/05399.htm>.

22 A korai várostársadalmak esetében a termőterületek mérete, eloszlása, a termelés szervezése részleteiben nehezen rekonstruálható (a sokáig jól szolgáló „folyamvölgyi” jelleget is egyre több térségben kérdőjelezi meg). Annál egyszerűbbnek tűnik az öntözött terasz (irrigated terrace) esetében a szocioökológiai sejt-kultúra (socioeconomic cell culture) jelleget és az e sejtekből felépülő makrostruktúrát azonosítani (Radkau, 2008. 97–102.). Hasonlóképpen szolgál a térbeli elkülönülés és az alkalmi együttműködés alapegységeként a szomszédság (neighborhood) a korai mezoamerikai városokban (Arnaud et al., 2012).

szükségszerű, és a lakosság méret miatt a genetikai változatosság is biztosítható: Lewis Mumford a mezopotámiai Lagast tartja például ilyennek.²³

Európa számos (későbbi) lelőhelye is nagyon hasonló mintázatokat mutat, s ahol komolyabb (kő)építményeket vagy árkos-halmos-cölöpös, nem lakáscélú, adott funkcióra kialakított konstrukciókat találunk, a legtöbb esetben a rituális találkozási hely²⁴ szerep mellett „ipari központként”²⁵ vagy csillagászati megfigyelőhelyként, obszervatóriumként határozzák meg a pontosan tájolt objektumokat – köztük a kő- és faköröket – és színtereket.

Ugyanilyen időszakos érintkezési formák a szállásváltók és a letelepedettek alkalmi, de ismétlődő találkozásai. A rekonstrukcióknak azonban a végtelen, egyedi, kiszámíthatatlan helyzetekből fakadó érintkezéstípusokkal is számolniuk kell. Egy vulkánkitörés vagy egy meteorbecsapódás túlélői egyszer csak megjelennek egy település határában. Ha a vendégbarátság intézménye működik, hány főre terjed ki, mekkora létszám „túl sok” már? És mi van, ha az érkezők fejlettebbek, vagy éppen hogy fejletlenebbek? Hogyan mutatkozik meg a „fejlettebb mivolt”, ha a menekülés során az anyagi kultúrának csak töredékei kerülnek át az új élettérbe, ahol vagy a nyersanyagok, vagy a technológiához szükség más összetevők nem állnak rendelkezésre? S mennyiben más a forgatókönyv, ha a migráció oka egy járvány? És a járványok okozta kényszermobilitásból fakadó érintkezések forgatókönyvei hogyan különböznek egymástól ismert és ismeretlen járványok esetében? Vajon kik azok, akik a veszélyre figyelmeztetnek, vagy csodálatos civilizációs jószágokat adnak át (az írás és különböző mesterségek tudását vagy egy haszonnövény palántáját)? S közben ők is csoporttársadalomban élnek, ugyanúgy gondosan számon tartják a családi kapcsolataikat, s minden nehézség nélkül párosodhatnak, keveredhetnek is más csoportok képviselőivel.

A hierosz alakváltozatai

Az „istenek képére teremtett ember” versus „emberek képére teremtett isten” dilemmát megkerüli és felülírja, ha nem az „isteni elem” antropomorfizálásának útját keressük, hanem belátjuk, hogy valójában a természetfeletti *tűnő* emberi elem szakralizálódik fokozatosan. S miután ebben a folyamatban a metatudás elvesztése

23 Mumford, 1985. 26.

24 Messzemenően egyetértek azzal, hogy sok értelme nincs „szentélynek” vagy kidolgozott vallási elképzelések otthonának tekinteni ezeket a speciális helyeket, amelyeknek elsődleges értelmet és funkciót profán és praktikus szempontok adhattak. Kalla Gábor interpretációjában „*A világ rendjének folyamatos újrateemtése folyt, amelyet ünnepi keretek között, a hétköznapi tértől elkülönülve, különleges performanszok, lakomák, zene és tánc kíséretében rendeztek meg.*” (Kalla, 2013. 24.) Legújabbban a bronzkori Rocáról (Dél-Itália), derült ki, hogy a Mükéné bukása utáni világ ideális cserehelye lehetett, ahol rituális interkulturális események és nagy lakomák zajlottak, összekötve a félsziget fémben gazdag északi részének lakóit az Égei-, a Jón- és az Adriai-tenger túlélő társadalmaival (Iacono, 2015).

25 A korai neolitikus és késő bronzkori kultúrák által egyaránt használt brit Bradford Kaims esetében a bizonyítottan látott ételkészítés-tárolás, lakomázás, közös ivászatok, (rituális?) fürdés és tisztálkodás mellett feltételezik, hogy egyúttal a textilgyártás és a fafeldolgozás központja lehetett.

gyorsabb, mint a tárgyi attribútumoké, a szakrális tartalom marad meg, és hajdan volt emberhez kötöttségének tudása tűnik el. A történelemben számos példát ismerünk az egymástól óriási kulturális távolságra lévő csoportok találkozására.²⁶ A már a maga korában is talányosnak, sokjelentésűnek érzett görög *xenos* szó Emil Benveniste szerint eredetileg „*azonos típusú kapcsolatokat jelöl olyan férfiak között, akiket egyezség köt össze, mely a leszármazottakra is kiterjedő pontos köteleességeket tartalmaz*”.²⁷ Mintha a szó akkor születne meg, amikor különböző közösségek a szünoikiák felé közeledve izonómikus viszonyukat formalizálják, erősen emlékeztetve a potlacs típusú, kölcsönös és bőkezű ajándékozás gyakorlatainak funkciójára. Ám – talán ezzel párhuzamosan – a vendégbarátság szigorúan ritualizált intézményei bármilyen érkező „másik” esetében azzal nyomatékositják a befogadás imperatívuszát, hogy talán épp istenek érkeznek.²⁸

Mindez azonnal meg is magyarázza, hogy miből fakad az új kontrollhatás-elem legitimitása: kétséget sem hagy a szükségszerűségéről és az életet megkönnyítő mivoltáról.²⁹ Az izonómiába beköltözik a 'hierosz' – a megoldásokat kínáló másság spirituális elfogadása. A csoportformálódás kezdeti szakasza talán *hieronomikus*.³⁰

Ha ennek a (teremtő) tudásnak (hierosz logosz) a megőrzése és fejlesztése nehézségekbe ütközik,³¹ akkor csakis tudóinak és képviselőinek a számbeli gyarapí-

26 Már a pithecosok, az anthroposok és a korai homók világában is, nagyon komoly morfológiai és anyagi-kulturális különbségeket azonosíthatunk, a találkozás, érintkezés, keveredés bizonyítékaival. A földrajzi felfedezések korának aktív résztvevőből lett krónikásai is számos hasonló találkozást örökítettek meg. A legismertebb és legújabb történetek pedig azt mesélik el, sok színnel, hogyan dolgozták fel a polinéz szigetek lakói szakrális formában az amerikai vadászrepülőökkel való szembesülést.

27 Benveniste, 1969. 94.

28 A *xenos* érdekes természetére Kicsák Lóránt esszéje hívta fel a figyelmemet. Kicsák, 2018.

29 S ez magyarázhatja azt is, miért kevés a heterogén anyagi kultúra egy időben, egy leőhelyen: a hatékonyság olyan imperatívusz, amely villámgyors adaptációs pályákon érvényesül, az izonómia megtartása mellett. A materiális világ elemei (is) a „legjobb” irányába konvergálnak.

30 Az izonómia mintájára képzett hieronómia nagyon ritka szó, terminusként nem fordul elő, ilyen értelmű használata nem okozhat zavart (mert előfordulásai a nomosz másik, közigazgatási egységet kifejező értelméhez kötődnek). A régiségben, a 16–17. századi latin nyelvű egyházi irodalomban találjuk meg különböző szóösszetételek elemeként, legkorábbi előfordulására pedig Dmitriev (2005. 140.) közöl adatot a pénzgazdálkodás és a jövedelmekről való rendelkezés kontextusában a hellenisztikus és a római kor városkormányzásáról írott könyvében. Eszerint két szekuláris tisztviselő, Artemidoros (Dionysisos fia) és Antigonos (Apollonios fia) „*a hieronómiától átcsoportosított pénzből*” fedezte két szökőkút építésének költségeit Hierocoesarea és Thyatira városokban (Lüdia).

31 Belátható, hogy ebben a kontextusban az „ősök”, az „ősapák és ősanák” is úgy viselkednek, mint a „mások”. Hiszen a múlt kiemelt mozzanatait, a leginkább jelentéstartalmakat hosszú időn keresztül élő emlékezetként fenntartani képes orális információlánc, a magas szintre fejlesztett genealógiai tudásátadási és memóriaeljárások minden igyekezete ellenére folyamatos metaadat- és kontextusvesztést eredményeznek, szükségszerűen mitizálódnak és szükségszerűen desztillálódnak – emiatt szükségszerűen változnak meg az affordanciacsatornáik is. Amikor tehát az ősök tiszteletét vallásként tárgyalják – mint az igazodási pontnak tekintett Pascal Boyer a Kwaio adalokultusz –, akkor figyelmen kívül hagyják, hogy ebben *nem egy vallásra előhuzalozott kognitív apparátus* nyilvánul meg (Boyer, 2001), hanem a metaadatvesztés miatt az egykor teljességgel és kizárólag emberi cselekedetekhez köthető ősesemények (az eredet, a formálódás, a hosszú idő alatt kiépült rend) magát a *hieroszt* evokálják. Azt, hogy a kapcsolattartás, a holtakhoz beszélés az idők hosszú sora alatt mindennapok banális tevékenysége és ténye lett, a számos ráépülő áldozati rituáléval és cselekvéslegitimáló magyarázattal, az annak a forгатókönyvnek a csodálatos illusztrációja, hogy a kontrollstruktúra adott elemei affordanciáik elvesztésével új szerepben és új affordanciák képzőjeként találhatják

tása biztosíthatja, hogy ne veszessen el. Ahhoz azonban, hogy erre a feladatra fel lehessen szabadítani őket, már a munkamegosztás egységes rendszerének részeként, a csoporttranszformáció valamelyik fázisában kell járni. A hieroszt személyükben megtestesítőik kompartmentalizálódnak (elhatárolt belső alrendszerrel alkotnak), és a hieronómia kialakulására vonatkozó tudás elvesztésével folyamatosan elpárolognak a profán dimenziók is. A kompartment egyre inkább elkülönül. Az egyenértékűség fenntartására láttunk már korábban is példákat, így a közösség egésze nem veszti el izonómiáját – ám az új kompartmenten belül elindulhat egy függőleges tagolódás. (Ezt már a sámánszerep is magában hordozza, mivel mindig aszimmetrikus mester-tanítvány viszonyban léteznek.) Ez a valóságos hierarchia később attribútuma lesz annak, ahogyan a kanonizáció során (de akár a neoplatonikus konstrukciókban is) majd világgépalkotó lesz az, ahogyan a szakrális világ, a „létezők láncolata” felépül – például az istennel, az egymáshoz képest is eltérő „rangú” angyalokkal és a rangsor alján szerénykedő emberekkel.³² S csak idő kérdése, hogy a tudás rituális újratermelése mikor fordul a tudásalkalmazás kontrolljába: a kompartment újfajta koordinációs kultúrája (az irányítás, a delegálás, az utasítás, az előírás és mindezek tekintélyelvű legitimálása) mikor és milyen körülmények hatására lép ki a kompartmentből, és kezdi meg a csoport egészének átalakítását. Minél inkább elhomályosulnak a hierosz logosz eredetére vonatkozó kollektív metatudások, az ismereteknek ez az osztálya annál inkább elveszti kontrollobjektum jellegét is: a szokásos fékező mechanizmusok nem szabhatóak rájuk, hiszen „a másik világ” játékszabályaira ezek nem érvényesek. A hieronómia hierarchiába fordulása már a csoporttranszformáció visszafordíthatatlanságának hírnöke, s ennek része a függőleges tagolódás eszméje, a magasabb- és alacsonyabbértékűség elfogadásának ideája is.³³

Már ahol nem a múlt viszonyainak visszaállítására törekvő egyensúlyteremtéssel válaszolnak a hierarchiába beletörődni nem akarók: még erről a pontról is számtalanszor vissza lehet fordulni. A mítoszok a hierarchiával szembeni dac és lázadás motívumait is őrzik, varázsló-, sámán- és királygyilkosságokkal, a papi rend képviselőinek elkergetésével. Hogy a csoporttranszformáció sikeres legyen, ahhoz a hierarchiának hierokráciává, megszilárdult hatalmi, uralmi és irányítási szerkezetté kellett alakulnia, amelynek rendjét a várostársadalmak által kínált biztonság és viszonylagos jólét tette akár külső kényszer nélkül is elfogadhatóvá. Jól illeszkedik mindehhez David Wengrow „áldozati gazdaság” (*sacrificial economy*) fogalma,

fel magukat. Ha egy ős- és halottkultusz egyre vallásszerűbbé válik a megfigyelő számára, épp ebből következik, hogy valamikor nem, vagy nem úgy volt az. Jól illeszthető ehhez a megfontoláshoz Barbara J. King híres könyve az istenfogalom és a vallás eredetéről (King, 2007), mivel ő a főemlékszatároktól elindulva épp azt mutatja be, hogy milyen természetes folyamat a személyközi társas-érzelmi dimenzió viselkedésszabályozó sémaképzéseit a személy-csoport (család és közösség) kapcsolatokra tovább vinni, majd onnan még tovább, a régóta halott ősökre, állatokra és természeti erőkre.

32 Graeber, 2015. 169–173.

33 A heterarchiának a hierarchia antitéziséként való definiálása akkor, amikor a hatalmi aszimmetriák enyhülésével a hatalom szétterül egy politikai közösségen belül, érvényes. Ám a hierarchia kialakulását megelőző időszakra nem használható, mert a hatalom fogalma is csak a hierarchiával jelenik meg.

amely a szakralitásban leli fel a korabeli gazdasági és kereskedelmi tevékenység központi, rituális „mozgatóját”.³⁴

Severin Fowles, aki közel ezeroldalas doktori értekezésében épp egy hierokrácia kialakulását rekonstruálta páratlan alaposággal (a 11. században, tehát alig ezer éve ugyan, de az amerikai történelemben ez prehistóriának számít), nem véletlenül nem békés integráció nyomait találta a mai Új-Mexikó területén élő egykori északi tiwa népeknél. *A hierokrácia a közösségen belüli politikai versengés végeredményeként alakult ki* (s csak ezután vált az integráció befejezőjévé, a stabilitás megteremtőjévé és őrzőjévé). Fowles így határozza meg a hierokráciát: *„A kormányzás/irányítás olyan rendszere, amelyben papi személyek alkotta érdekcsoportok (corporations) a közösségi döntéshozatalt domináló erővé válnak, s kontroll alá vonják azt a rituális munkát is, amelytől a közösség tagjai függenek.”*³⁵

A korai földművelő települések és a későbbi várostársadalmak is módfelett stabil képződmények. A hierokrácia rendjét azonban még továbbra is számos izonómikus szerkezet stabilizálja, az egyenlőség magas szintjének (a korábban véltnél jóval tovább tartó) megőrzésével.³⁶ Ha a hierokratikus kontroll társadalmainak megszületésében a külső, természeti hatások összjátékos sorozatának szerepét találgattuk (a válaszképesség hiányát a megfelelő beavatkozó erő híján eluralkodó egyensúlyzavarban sejtve), hasonlóképp erős vélekedés, hogy a hierokratikus kontroll válsága mögött másfajta hatásokat kell keresnünk. Valamiféle abundanciát, amely épp a létfenntartás, a táplálékszerzés és a kedvezőtlen környezeti hatásoknak való kitettség enyhítésének sikerei révén hajtja új egyensúlyteremtési formák felé a társadalmakat. De úgy is fogalmazhatnánk: a csoportformálódás akadályai előtt álló fékek megszüntetésével a csoporttranszformációs szakaszba löki a saját hierokratikus identitásai membránjai mögé rejtőző városokat. Így születik majd meg a városok fölötti makrostruktúrákat (városhálózati rendszereket) kezelhetővé tévő *arisztokratikus kontrollstruktúra*, amelynek társadalmi ott, ahol stabilizáló erőt remélhetnek tőle, ugyanúgy megőrzik a hierokratikus kontrollzárványokat, ahogy egykor a hierokratikus kontrollforradalom az izonómikusakat.

34 Wengrow, 2011.

35 Fowles, 2004. Ezt a meghatározást sokkal pontosabbnak érzem a rendszerépítési lendületben a történeti megfeleltethetőségre olykor nem adó, de a hierokráciával kétségkívül sokat foglalkozó Max Weberénél. Weber a hierokrácia két formája (a főhatalom vallási vezető általi gyakorlása és a világi vezető vallási legitímációra alapított uralkodása) mellett még hierokratikus szervezeteket (hierokratischer Verband) is azonosított, a politikai szervezetek *pandanjaként*, gyakran riválisaként. Weber definíciójában az az elterjedt vélekedés ér össze, hogy a hierokrácia és a teokrácia egymás szinonimái. Weber (és sok-sok lexikon) meghatározása valójában nem a hierokráciát, hanem a teokráciát (a dogma/doktrína alapú vallási uralmat) írja le: mint láttuk, s Fowles definíciója is jól tükrözte, a hierokrácia a társadalomfejlődés korai szakaszában érvényes fogalom, s lényegi tartalmai is *„a tanná rendezett vallási tanítások előttiségbe”* vezetnek. A teokrácia/hierokrácia elhasonításnak már az ókorban is értelme és jelentősége van, mert a jogtudatosság alapját jelentő két különböző képzetkör áll mögötte (Kazlauskas, 2013).

36 Kohler, 2017.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Araujo et al.

2018 Araujo, Astolfo G. M. – Pugliese, Jr., Francisco A. – Dos Santos, Rafael O. – Okumura, Mercedes: Extreme Cultural Persistence in Eastern-Central Brazil: The Case of Lagoa Santa Palaeoindians. In: *Anais da Academia Brasileira de Ciências*, 90. (2018) 2. sz. 2501–2521.

Arnaud et al.

2012 *The Neighborhood as a Social and Spatial Unit in Mesoamerican Cities*. Eds.: Arnaud, Charlotte M. – Manzanilla, Linda – Smith, Michael Ernest. Tucson, 2012.

Bálint

2018 Bálint Csanád: A történeti genetika történeti relevanciájáról. In: *Magyar Tudomány*, 179. (2018) 1. sz. 115–125.

Barthes

2005 Barthes, Roland: Szemiológia és városkutatás. In: *2000*, 17. (2005) 4. sz. 57–66.

Beniger

1986 Beniger, James R. *The Control Revolution. Technological and Economic Origins of the Information Society*. Cambridge, Mass, 1986.

2004 Beniger, James R.: *Az irányítás forradalma. Az információs társadalom technológiai és gazdasági forrásai*. Bp., 2004.

Benveniste

1969 Benveniste, Emil: *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*. Paris, 1969.

Binsteiner

2014 Binsteiner, Alexander: Chalcolithic Catastrophe on the Mondsee. In: *Past Horizons*, July 5, 2014.

Bourke

2011 Bourke, Andrew F. G.: *Principles of Social Evolution*. Oxford, 2011.

Boyer

2001 Boyer, Pascal: *Religion Explained: The Evolutionary Origins of Religious Thought*. New York, 2001.

Dmitriev

2005 Dmitriev, Sviatoslav: *City Government in Hellenistic and Roman Asia Minor*. Oxford, 2005.

Fitzgerald

2017 Fitzgerald, Michael: Atheism, the Computer Model. Big Data Meets History to Forecast the Rise and Fall of Religion. In: *Nautilus*, February 16, 2017. <http://nautilus.us/issue/45/power/atheism-the-computer-model>.

Fowles

2004 Fowles, Severin M.: *The Making of Made People: The Prehistoric Evolution of Hierarchy among the Northern Tiwa of New Mexico*. [Thesis (Ph. D.), University of Michigan.] Michigan, 2004.

Graeber

2015 Graeber, David: *The Utopia of Rules. On Technology, Stupidity, and the Secret Joys of Bureaucracy*. New York, 2015.

Iacono

2015 Iacono, Francesco: Feasting at Roca: Cross-Cultural Encounters and Society in the Southern Adriatic during the Late Bronze Age. In: *European Journal of Archaeology*, 18. (2015) 2. sz. 259–281.

Kalla et al.

2013 Kalla Gábor – Raczky Pál – V. Szabó Gábor: Ünnepek és lakoma a régészetben és az írásos forrásokban. Az őskori Európa és Mezopotámia példái alapján. In: *Convivium. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2012. november 6–7-én tartott vallástudományi konferencia előadásai*. Szerk.: Déri Balázs. Bp., 2013. 11–48.

Kazlauskas

2013 Kazlauskas, Raimondas: Teokratija ir hierokratija. Dvi religinės kratogonijos formos ankstyvojoje politinėje teologijoje. In: *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, 28. (2013) 9–22.

Kicsák

2018 Kicsák, Lóránt: A vendégbarátságról – jelen időben. In: *Liget*, 31. (2018) 9. sz. 4–45.

King

2007 King, Barbara J.: *Evolving God. A Provocative View of the Origins of Religions*. New York, 2007.

Knapp

1988 Knapp, Bernard A.: Ideology, Archaeology and Polity. In: *Man*, 23. (1988) 1. sz. 133–163.

Kohler et al.

2017 Kohler, Timothy A. et al.: Greater Post-Neolithic Wealth Disparities in Eurasia than in North America and Mesoamerica. In: *Nature*, vol. 551. (2017) 7680. sz. 619–622.

Krzewińska et al.

2018 Krzewińska, Maja et al.: Genomic and Strontium Isotope Variation Reveal Immigration Patterns in a Viking Age Town. In: *Current Biology*, 28. (2018) 17. sz. 2730–2738.

Leveque–Vidal–Naquet

1983 Leveque, Pierre – Vidal-Naquet, Pierre: *Clisthène l’Athénien. Essai sur la représentation de l’espace et du temps dans la pensée politique grecque de la fin du VIe siècle à la mort de Platon*. Paris, 1983.

Mithen

2004 Mithen, Steven: From Ohalo to Catalhöyük: The Development of Religiosity during the Early Prehistory of Western Asia, 20,000 – 7000 BCE. In: *Theorizing Religions Past. Archaeology, History, and Cognition*. Eds.: Whitehouse, Harvey – Luther, Martin H. Blue Ridge Summit, 2004. 17–43.

Morris

2014 Morris, Ian: *War! What Is it Good For. The Role of Conflict in Civilisation, from Primates to Robots*. London, 2014.

Mumford

1985 Mumford, Lewis: *A város a történelemben*. Bp., 1985.

Radkau

2008 Radkau, Joachim: *Nature and Power: A Global History of the Environment*. Cambridge, 2008.

Rosenbaum

2017 Rosenbaum, Ron: Deeper Than Deep. David Reich's Genetics Lab Unveils our Prehistoric Past. In: *Lapham's Quarterly*, Aug. 23, 2017. <https://www.laphamsquarterly.org/round-table/deeper-deep>.

Sweatman–Tsikritis

2017 Sweatman, Martin B. – Tsikritis, Georgios: Decoding Göbekli Tepe with Archaeoastronomy: What does the Fox Say? In: *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 17. (2017) 1. sz. 233–250.

Szathmáry

2015 Szathmáry, Eörs: Toward Major Evolutionary Transitions Theory 2.0. In: *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 112. (2015) 33. sz. 10104–10111.

Varga

2017 Varga Zoltán: Evolúció hierarchikus szinteken. Populációk, fajok, közösségek. In: *Magyar Tudomány*, 178. (2017) 2. sz. 165–175.

Wengrow

2011 Wengrow, David: 'Archival' and 'Sacrificial' Economies in Bronze Age Eurasia: An Interactionist Approach to the Hoarding of Metals. In: *Interweaving Worlds: Systemic Interactions in Eurasia, 7th to the 1st Millennium BC*. Eds.: Wilkinson, Toby – Sherratt, Susan – Bennet, John. Oakville, 2011. 135–144.

West et al.

2015 West, Stuart A. – Fisher, Roberta M. – Gardner, Andy – Kiers, Toby E.: Major Evolutionary Transitions in Individuality. In: *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA*, 112. (2015) 33. sz. 10112–10119.

Zeder

2011 Zeder, Melinda: The Origins of Agriculture in the Near East. In: *Current Anthropology*, 52. (2011) 4. sz. S221–S235.

LÁSZLÓ Z. KARVALICS

HIEROCRACY: BIRTH OF A CONTROL STRUCTURE

A RECONSTRUCTION HYPOTHESIS

When James R. Beniger coined his Control Crisis–Control Revolution Model, providing context to the pre-history of Information Society, he identified the birth of bureaucratic control structure as an agent of change in the late 19th century. Even if he implied the relevance of this model to the whole World History, he has never completed the sequential description of different control structures. Following and consummating Beniger's idea, I defined Isonomic, Hierocratic, Aristocratic, Bureaucratic and Post-Bureaucratic (Isocratic) Control Structures: we can observe paradigmatic transitions every time and everywhere, when the size and complexity of a society is jumping into a new (system) level, accelerating group formation, running into group transformation.

In this way we get tools to reconceptualize the historical shift from small and isolated group societies to the early city-state (networks), zooming into the nature of post-isonomic or pre-aristocratic control structure, as a functional answer to adaptation challenges. We call this transition phase hierocratic, reinterpreting and sophisticating the meaning of 'Hieros', the 'Other', which is a key driver in social transformation. Since the early social macrostructures are multiethnic, multicultural integrations, mutually accepted rites, ideas and beliefs could lead

dissimilarly developed communities into new forms of cooperation and co-habitation. In the group formation phase isonomy became hieronomy, inserting new types of actors and institutions into the social space, without radically changing its traditional interrelations. During the group transformation phase the original meanings were lost, and a new control revolution re-combined and solidified its new order: Hieros turned into Sacred, Isonomy turned to Hierarchy. Hierocratic Control was a successful answer to a social macroevolutionary challenge – and became obsolete later, in the age of early Empires.

Ára: 600 Ft
Előfizetőknek: 500 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőknél, vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszámán: 06-80/444-444, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440, vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda, Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetében (1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4., telefon: 224-6700/4624, 4626 mellék), illetve a Penna Bölcsész Könyvesboltban (1053 Budapest, Magyar utca 40., telefon: 06 30/203-1769).

A Világtörténet 2019-es évfolyamának megjelentetését a Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti Kulturális Alap támogatja

25nka
Nemzeti Kulturális Alap